

УДК 342.1:94(477):061.237“1917/1920”:477.4

Малюта Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук. Коло наукових інтересів – питання українського суспільно-політичного життя другої половини XIX – першої половини XX ст.

Вінницька “Просвіта” та її діячі в українському національному державотворенні 1917-1920 рр.

У статті розповідається про діяльність Вінницької “Просвіти”, спрямованої на розбудову української національної державності у 1917-1920 рр., кадровий потенціал товариства.

In the article was description activities of Prosvita in Vinnitsa and its members in formation of Ukrainian state of 1917-1920.

Українська революція 1917-1921 рр. трансформувала потенціал суб'єктів національно-визвольного руху, спрямувала їх досягнення на національне державне будівництво. Активізація в регіонах української преси, громадських організацій, політичних партій та у цілому української інтелігенції, що виступала формотворчим чинником цих суспільних інституцій та вела перед в національному русі, сприяла динаміці державотворчих процесів. У національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. державне будівництво здійснювала генерація, що пройшла вишкіл в українських товариствах та політичних партіях. З огляду на це, для української історіографії важливо відтворити вплив цих інституцій на формування інтелігенції та їх внесок у державотворення.

Провідну роль у процесах національного державотворення відіграла “Просвіта”. У Наддніпрянській Україні 1917 р. відновлювали діяльність організації, що з різних причин припинили функціонування у ході Першої світової війни, утворювалися нові товариства. 3 березня 1917 р. заснована Вінницька філія Подільського українського культурно-освітнього товариства [27].

До вивчення діяльності Вінницької організації зверталась у своїй статті О. Яцюк

[45]. Поза увагою дослідниці залишилась конкретна дата утворення організації, її особовий склад, участь діячів та товариства у державотворчих процесах.

Мета даної статті – зупинитись на невисвітлених аспектах діяльності Вінницької “Просвіти”, її участі в українському державотворенні 1917-1920 рр.

Фундаторами Вінницького товариства стали колезький радник Г. Шіянов, редактор журналу “Подільська воля” В. Дудич, учителі Вінницької чоловічої гімназії І. Озерянський та М. Кашинський, священник М. Василевський тощо. Невдовзі окремі з зазначених діячів включаться в активну державницьку діяльність. В. Дудич стане членом Центральної Ради, Г. Шіянов з січня 1918 р. обійме посаду судді Генерального суду.

18 квітня 1917 р. Вінницьке товариство реорганізувалося. До керівного органу – Ради – обрали І. Озерянського, В. Свідерського, Ю. Щирицю, І. Шульгу, П. Бунта, кандидатами у Раду стали М. Кашинський та В. Жодкевич. Ревізійна комісія складалась з М. Василевського, В. Дудича, Г. Шіянова [28]. Організацію очолив Іван Юхимович Озерянський, секретарем Ради обрали Іллю Максимовича Шульгу [2, арк. 5], вчителя малювання Вінницького учительського інституту.

Товариство розмістилось на центральній вулиці міста, за адресою: Миколаївський проспект, 70. У квітні 1917 р. почали організовуватись хор та бібліотека-читальня [29]. Невдовзі зафункціонувала українська книгарня.

Зареєстрована 7 вересня 1917 р. Вінницьким окружним судом [2, арк. 7 зв.] “Просвіта”, відповідно до статуту, передбачала допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі [2, арк. 7]. Діяльність організації поширилась на територію Вінницького повіту.

У розглянутий нами період головою товариства незмінно залишався І. Озерянський. Секретарі постійно змінювались. Так, у листопаді 1917 р. секретарські обов'язки виконував Володимир Петрович Козак, уродженець Галичини, у минулому – вчитель географії та природознавства Львівської академічної гімназії, а згодом першої української гімназії Вінницької “Просвіти” та місцевого учительського інституту. Наприкінці 1918 р. за секретаря підписувалась невідома нам особа на прізвище Калинець. У травні – червні 1918 р. та у лютому 1919 р. після звільнення з-під арешту роль секретаря виконував Михайло Кирович Козоріс, письменник, учитель німецької мови першої Вінницької української гімназії товариства “Просвіта”.

Діячі “Просвіти” активно виявляли свою громадську позицію. Вони звертались до влади з різних питань суспільного життя, були учасниками виборчого процесу, і навіть брали участь у керівництві державними органами на місцях та у центрі.

Кандидат до ревізійної комісії товариства, її представник у шкільній раді земської управи Г. Тустановський у серпні 1917 р. разом з іншими членами “Просвіти” М. Литвицьким та Ю. Щирицею [28] звернулися з заявою до попечителя Київського округу. У документі вони висловлювали невдоволення призначенням на посаду директора Вінницького учительського інституту, незважаючи на протести до міської та земської управ вихованців та педагогічної ради, “відомого обрусителя та україножера” Д. Запольського (до того вже обіймав цю посаду) та клопоталися про заміну його українцем, який би допоміг кожному вихованцю стати “справжнім учителем українського народу” [4, арк. 126].

На запрошення Вінницької земської управи 30 серпня 1917 р. Г. Шіянов делегований “Просвітою” на обговорення питання про вибори повітових земських гласних [7, арк. 94], у жовтні того ж року він увійшов до повітової комісії з питань про вибори до Установчих зборів [30].

29 листопада 1917 р. у Вінницькому повіті

відбулись вибори повітових земських гласних і кандидатів до них. Серед гласних зустрічаються прізвища таких діячів “Просвіти”, як В. Приходько, М. Василевський, Ю. Щириця [7, арк. 153-154], Є. Богуславський [10, арк. 4], В. Дудич [7, арк. 136].

У період 1914-1917 рр. земськими гласними Вінницького повіту обрали В. Боржков-ського, М. Василевського, П. Вікула [6, арк. 46]. У повітову комісію у справах виборів до Установчих зборів від Вінницької повітової земської управи делеговано А. Преля, І. Рижія, Г. Шіянова, Ю. Щирицю.

Діячі Вінницької “Просвіти” були серед тих, хто балотувався до Установчих зборів: від польського подільського окружного списку – В. Свідерський, від блоку української трудової партії та партії соціалістів-федералістів – М. Прель, Г. Тустановський [18]; від українського трудового списку – Г. Шіянов [22]; від української партії соціалістів-революціонерів, Селянської спілки та Української соціал-демократичної робітничої партії – П. Ведибіда, В. Дудич, М. Литвицький, Ю. Щириця [19; 20; 21].

За сприяння директора департаменту позашкільної освіти Міністерства освіти першої УНР С. Русової 21-23 вересня 1917 р. скликано перший Всеукраїнський з'їзд “Просвіти”. Під час засідання 21 вересня 1917 р. делегат Вінницької “Просвіти” Ю. Щириця привітав з'їзд та прозвітував про діяльність Вінницької організації. На вересень 1917 р. товариство видало кілька брошур та біблію історію, заснувало 30 організацій, 12 з яких були його філіями [3, арк. 36 зв.].

10 вересня 1917 р. загальні збори “Просвіти”, на яких головував член Центральної Ради П. Ведибіда, а секретарем був відомий український композитор К. Стеценко, вирішили відкрити у Вінниці дві українські гімназії [2, арк. 6]. 23 вересня того ж року на відкриття закладів отримано дозвіл Генерального секретаріату УНР [3, арк. 8-9]. Вже 10 жовтня 1917 р. у заснованих Вінницькою “Просвітою” гімназіях розпочалося навчання.

Восьмикласна україномовна гімназія у 1917-1918 навчальному році мала три класи (підготовчий, перший, другий). Повний склад класів передбачалось відкрити лише 1923 р. Інша – чотирикласна – діяла у складі одного (п'ятого) класу з викладовою російською мовою, але обов'язковим вивченням українознавства та української мови та орієнтувалась на випускників вищих початкових шкіл. Обидва заклади були платні, змішаного типу. Плата за навчання в одній гімназії складала 50 крб., у другій – 100 крб. за учня на рік.

Учнів було 120 осіб, однак більшість мала знижки в оплаті. Через це фінансове становище гімназій було дуже скрутним, при тому, що від держави жодної матеріальної допомоги не надходило. У 1917/1918 навчальному році заклади утримувались на кошти “Просвіти”. 18000 крб. із 22000 крб. вклало в їх розвиток Вінницьке товариство [2, арк. 34 зв.]. Допомогу у розмірі 5000 крб. на утримання гімназій у 1917 р. виділив “Просвіти” Подільський союз кредитових та ощадно-позичкових товариств (Подільський Союз-банк) [8, арк. 53 зв.].

Нестабільне суспільно-політичне становище завдавало чимало труднощів діяльності “Просвіти” та заснованим нею навчальним закладам. Безлад у місті викликав необхідність припинення занять у восьмикласній гімназії з 28 жовтня по 1 листопада 1917 р. [2, арк. 14].

У листопаді 1917 р. директором установ обраний голова “Просвіти” І. Озеряньський [2, арк. 21 зв.]. Діячі товариства викладали в обох навчальних закладах. Історію – І. Озеряньський, українську та російську мови – М. Кашинський, малювання і чистописання – І. Шульга, географію і природознавство – В. Козак, німецьку мову – М. Козоріс [2, арк. 13], хімію – Ю. Щириця [2, арк. 11], головою кураторської ради був Є. Богуславський [2, арк. 35]. Учителі постійно підвищували свою кваліфікацію.

Проголошена Міністерством народної освіти політика передбачала дерусифікацію освітньої інфраструктури, водночас здійснювалась підготовка відповідних національних кадрів. У Вінниці у період з 1 по 31 серпня 1918 р. проводились курси українознавства. До педагогічної ради курсів увійшли Ю. Щириця, В. Островський, В. Козак [16, арк. 392]. Діячі Вінницької “Просвіти” М. Кашинський, В. Жодкевич, В. Островський, Ю. Щириця [Див.: 16, арк. 339 зв., 340, 342] були слухачами курсів.

Член Ради Вінницької “Просвіти” Ю. Щириця обійняв посаду Подільського губернського комісара з питань народної освіти. Він сприяв переведенню з 2 серпня 1918 р. чотирикласної гімназії на державне утримання [2, арк. 20]. Ще у липні Вінницька міська управа вирішила надати закладу приміщення Вознесенського шпиталю, де раніше містилась учительська семінарія. Однак на 31 серпня 1918 р. будівлю ще не звільнили [2, арк. 19, 23].

30 серпня 1918 р. восьмикласна гімназія отримала назву першої української, а чотирикласна стала другою українською гімназією [2, арк. 22].

У 1917/1918 навчальному році “Просвіта” зуміла заснувати навчальні заклади, знайшла кошти на виплату зарплати персоналу, придбала

солідну за тодішніми умовами бібліотеку, замовила меблі для класних кімнат, відкрила тимчасову бурсу для дітей з-поза меж Вінниці [2, арк. 36]. У наступному навчальному році восьмикласна гімназія працювала у складі семи україномовних і трьох основних класів з паралеллю першого та трьох підготовчих [2, арк. 36 зв.].

Викладання в усіх навчальних закладах до середини 1917 р. здійснювалося виключно російською мовою. Лише після прийняття Центральною Радою низки законів установи поступово почали переходити на українську мову навчання. Часто цей процес затягувався, адже історичний досвід вказує, що легше створити щось нове, ніж змінити утворене.

У тодішній 60-тисячній Вінниці дві українські гімназії, засновані “Просвітою”, були єдиними україномовними закладами. При цьому у них навчалось чимало дітей з навколишніх сіл.

На травень 1918 р. у місті існувало п'ять вищих початкових шкіл, чоловіча та три жіночі гімназії, дві учительські семінарії, церковно-учительська школа та учительський інститут [2, арк. 16].

У травні 1917 р. по доповіді Подільської “Просвіти” про націоналізацію шкільної освіти на надзвичайному губернському зібранні вирішено провадити навчання рідною мовою учнів у школах Подільської губернії. З осені 1918 р. навчання українською мовою запроваджувалось в усіх школах [25]. Окремі дисципліни в деяких закладах Вінниці ще на початку 1919 р. продовжували викладатися російською [41, с. 113].

У листопаді 1918 р. після тривалих клопотань дирекції першої української гімназії її включили до мережі шкіл з державною допомогою у розмірі 10000 крб. [2, арк. 44]. Це було полегшенням для товариства, зважаючи на те, що за його кошторисом на 1918/1919 навчальний рік передбачались витрати на навчальні заклади у сумі 18950 крб. [2, арк. 4 зв.].

Українська Держава за П. Скоропадського дбала про “Просвіту” як основну ланку позашкільної освіти та сприяла забезпеченню умов для функціонування організації. Однак і в її політиці були суперечності.

15 серпня 1918 р. Вінницькій “Просвіті” у користування, згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти, передали Народний дім та майно при ньому колишнього місцевого Комітету народної тверезості [13, арк. 19].

На початку жовтня 1918 р. згадане помешкання самовільно зайняли австрійські війська, незважаючи на те, що, відповідно до закону від 24 вересня 1918 р., приміщення

громадських установ, які вели освітню роботу серед населення, реквізиції не підлягали [13, арк. 18].

У дану справу довелось втручатися директору департаменту позашкільної освіти Міністерства освіти УНР С. Русовій. Конфлікт, певно, невдовзі вирішився, адже 31 жовтня австро-угорські жовніри реквізували інше помешкання Вінницької “Просвіти”, у двох кімнатах якого розміщувалася бурса (інтернат) для учнів українських гімназій. Майно бурси і товариства викинули в коридор. Діти, що опинилися на вулиці, були змушені ночувати в непристосованій для цього будівлі Народного дому [2, арк. 43], який реквізувався раніше. Ця подія спонукала виконуючого обов'язки директора, голову кураторської ради звернутися з листом до Міністерства освіти і просити сприяння в поверненні помешкання та захисті дітей. Крім згаданих подій, на заваді діяльності Вінницької “Просвіти” були арешти її діячів.

Так, 23 червня 1918 р. повітовим старостою Гусаковим заарештовані колишні члени Вінницької ради, серед яких були просвітяни П. Бунт, П. Ведибіда, М. Козоріс [12, арк. 22]. Козороса, як галичанина, передано австрійському командуванню, інших кинуту до в'язниці, як осіб, діяльність яких визнана загрозливою для спокою, безпеки та цілісності держави. Після тривалих клопотань українських організацій 30 червня звільнили П. Бунта, 5 липня 1918 р. – П. Ведибиду [12, арк. 72].

Безлад в Українській державі, перенасиченість її австро-німецькими військами та їх свавілля, окремі напрямки політики гетьмана П. Скоропадського викликали опір, наслідком якого стало створення у серпні 1918 р. опозиційної до влади структури – Українського Національного Союзу, до складу якого увійшла Вінницька “Просвіта” [31]. Невдовзі по заснуванні Вінницька філія союзу відправила телеграму своїй централі, міністрам внутрішніх справ та освіти, де повідомлялося про реквізиції державною вартою і спеціально створеною комісією помешкань народних інституцій, ішлося і про захоплення за вказівкою австрійців приміщення Вінницького товариства [17, арк. 25].

Питання про скрутне становище організацій та ліквідацію непорозумінь із місцевою владою стало однією із проблем, яку порушували на Другому всеукраїнському з'їзді “Просвіти”, скликаному у Києві 21 – 22 жовтня 1918 р. [32]. Це була спроба центральної влади розібратись із ситуацією, що склалась в регіонах, та знайти спільний вихід з неї. Подільська “Просвіта” надала можливість восьми організаціям, серед яких було Вінницьке товариство, відправити свого представника на

з'їзд.

На початок жовтня 1918 р. Вінницька “Просвіта”, що розміщувалась у Народному будинку, мала бібліотеку, їдальню для учнів української гімназії, придбала кінотеатр з динамо-машиною, своїм коштом здійснила ремонт приміщення [13, арк. 11]. У листопаді 1918 р. товариство відкрило курси для учнів українських гімназій. У Народному домі здійснювалась постановка спектаклів. Організація вже мала свою книгарню, придбала друкарню, займалась видавництвом книжок та підручників [43].

Складність і неоднозначність суспільно-політичного становища всередині держави та на міжнародній арені позбавляли можливості гетьманську владу розв'язати низку проблем. Незважаючи на це, культурний напрям державної політики мав найбільше досягнень. За П. Скоропадського багато українських організацій, у тому числі “Просвіта”, отримували матеріальну допомогу від держави.

Так, у листопаді 1918 р. на Сьомому черговому зібранні Подільської губернської народної управи вирішено виділити Вінницькому товариству, як організації загальногубернського характеру, річну субсидію у розмірі 10000 крб. [15, арк. 18]. Передбачалося, що ці кошти підуть у першу чергу на найняття пристойного помешкання, створення солідної української бібліотеки, оплату бібліотекаря і сторожа, утримування книгарні.

Вінницька “Просвіта”, за підрахунками дослідниці книжкового руху на Поділлі Т. Соломоної, у період 1917-1919 рр. випустила 19 видань [44, с. 146]. Вінницьким товариством, як і раніше, проводились вечори української пісні, утворювались аматорські гуртки, здійснювалася постановка спектаклів, виконувалось і чимало іншої праці.

Однак, незважаючи на таку начебто бурхливу діяльність, відомий тогочасний письменник В. Островський відзначав, що Вінницьке товариство згуртувало невеликий гурток найбільш діяльних людей та носить якийсь замкнений характер, решта українців живе своїм життям, нічого і не знаючи про те, що робиться у “Просвіті” [43]. У грудні 1918 року з відновленням Української Народної Республіки вінницькі просвітяни обійняли низку посад в органах державної влади. Завідуючим відділу освіти (рівень міністра) в уряді другої УНР став Ю. Щириця, завідуючим відділом хліборобства був М. Козоріс [23]. На посаді завідуючого (5-26 грудня 1918 р.) Ю. Щириця підписав розпорядження про вищі початкові школи (17 грудня 1918 р.), керівництво якими залишив за губернським земством.

У січні 1919 р. депутатами Трудового конгресу від Вінницького повіту обрали члена повітової народної управи І. Рижія та товариша міністра освіти Ю. Щирицю [24].

Помешкання “Просвіти” неодноразово ставало місцем зібрань представників різноманітних організацій. Там проводили свої засідання союз українок, спілка вчителів, юнацька спілка, низка політичних партій.

2 лютого 1919 р. до Вінниці переїхали Директорія УНР та Рада Народних Міністрів. 7 лютого 1919 р. секретаріат уряду повідомляв Вінницьку “Просвіту” про проведення у помешканні товариства ввечері того ж дня спільної наради членів Директорії, комісії Трудового конгресу та Ради Народних Міністрів [1, арк. 8].

Чимало шкоди організації завдав прихід більшовиків у квітні 1919 р. Вони розстріляли ряд українських діячів, серед яких був Ю. Щириця. З практично знищеної самими ж книгарні Вінницької “Просвіти” вилучили канцелярське приладдя, печатки, знищили книжки вартістю близько 3000 крб. та списки членів товариства [38], розігнали хор, який відновив діяльність лише наприкінці серпня [39].

Після звільнення міста від більшовиків “Просвіта” взяла під свою опіку симфонічний оркестр, сформований підвідділом мистецтв губернського відділу народної освіти, який уже 14 серпня дав свій перший концерт у Народному літньому саду товариства [37]. У серпні – грудні 1919 р. організацією видавалась власна газета “Шлях”. У жовтні відремонтований, зруйнований більшовиками Народний дім “Просвіти”, у якому 16 числа відчинилася читальня [40].

Товариство продовжувало займатись визначеною статутом діяльністю.

У жовтні 1919 р. Вінницька “Просвіта” брала участь у проголошеному Директорією “Тижні українського козака”, суть якого полягала у зібранні пожертвувань для Армії УНР у вигляді зброї, продовольства, фуражу, великої рогатої худоби і, врешті, коштів. Разом з іншими подільськими осередками, товариство, за нашими підрахунками, зібрало понад 144000 крб.

Велика увага приділялася збереженню пам'яток минушини. У вересні 1919 р. “Просвіта” надала позику в розмірі 1000 крб. Комісії з охорони культурно-історичних пам'яток та бібліотек, залишених більшовиками. Комісія, утворена Вінницькою повітовою народною та міською управами, опікувалась Народним музеєм мистецтв та старовини (1500 різних предметів), губернською книгозбірнею (містила всі реквізовані бібліотеки), шістьма публічними

бібліотеками, складеними з вилучених із приватних колекцій книг [9, арк. 84].

У травні 1920 р. при товаристві почали функціонувати курси українознавства для урядовців та приватних осіб [34]. У червні за сприяння організації почала діяти художня студія з талантів регіону та драматичний гурток за участі артистів і режисерів драматичного театру ім. І. Франка [33].

Часті зміни влади, а зокрема спроби Радянської Росії утвердитись, руйнуючи українську державність, створювали чимало труднощів товариству. “Просвіта” змушена формально затвердити статут про свою діяльність на класових принципах.

8 травня 1920 р. загальні збори другої Вінницької “Просвіти” сприяли поверненню на національні принципи діяльності товариства, відкинувши інтернаціональний статут, ухвалений на час перебування в місті більшовиків [35]. Те саме зробило і третє Вінницьке товариство, створене для населення околиць співробітниками психіатричної лікарні.

Потреба сконсолідувати зусилля в умовах небезпеки, що надходила зі сходу, сприяла прийняттю рішення 25 травня 1920 р. про об'єднання діяльності всіх вінницьких організацій “Просвіти” у спілку міських товариств на зборах третього Вінницького осередку [36]. У червні 1920 р. третя Вінницька “Просвіта” ще відзначала четверті роковини пам'яті І. Франка.

У середині 1920 р. ще надходили повідомлення про активну діяльність осередків Вінницького товариства.

З утвердженням радянської форми державного правління проголошувався курс на “радянізацію” “Просвіти”, який у 1920 р. характеризувався заграванням з організаціями. Товариства, що не сприйняли нову ідеологію і не перейшли на класові принципи роботи, поступово ліквідовувались владою або, не змирившись з політикою, самі припиняли функціонування. Про існування Вінницької “Просвіти” дізнаємося з грудневих повідомлень місцевого відділу народної освіти УСРР.

Так, 30 грудня 1920 р. відділ народної освіти Подільського губернського революційного комітету в Вінниці, звертаючись до губернського революційного комітету, просив ужити заходів, щоб помешкання, в якому знаходяться культурно-освітні установи (у тому числі “Просвіта”), не було зайняте посягаючими на нього просителями, бо припиниться функціонування бібліотеки-читальні та праця “Просвіти” [5, арк. 108].

1921 року відомості про Вінницьку “Просвіту” не зустрічаються. Імовірно, вона перестала функціонувати. З документів

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 7.
2. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 132.
3. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 157.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 299. – Спр. 3.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р–254. – Оп. 1. – Спр. 8.
6. ДАВО. – Ф. Д–255. – Оп. 1. – Спр. 62.
7. ДАВО. – Ф. Д–255. – Оп. 1. – Спр. 75.
8. ДАВО. – Ф. Д–255. – Оп. 1. – Спр. 124.
9. ДАВО. – Ф. Д–255. – Оп. 1. – Спр. 130.
10. ДАВО. – Ф. Д–255. – Оп. 4. – Спр. 18.
11. ДАВО. – Ф. Р–522. – Оп. 1. – Спр. 61.
12. ДАВО. – Ф. Р–1543. – Оп. 1. – Спр. 2.
13. ДАВО. – Ф. Р–1543. – Оп. 1. – Спр. 3.
14. ДАВО. – Ф. Р–1941. – Оп. 1. – Спр. 13.
15. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р–260. – Оп. 1. – Спр. 40.
16. ДАХО. – Ф. Р–260. – Оп. 1. – Спр. 45.
17. ДАХО. – Ф. Р–1158. – Оп. 1. – Спр. 12.
18. Вісті Подільської окружної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1917. – 30 грудня.
19. Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии. – 1917. – 19 октября.
20. Там само. – 20 октября.
21. Там само. – 21 октября.
22. Там само. – 22 октября.
23. Життя Поділля. – 1918. – 21 грудня.
24. Там само. – 1919. – 22 січня.
25. Народна воля. – 1917. – 19 травня.
26. Там само. – 19 вересня.
27. Свободный голос. – 1917. – 7 апреля.
28. Там само. – 1917. – 20 апреля.
29. Там само. – 23 апреля.
30. Там само. – 1917. – 11 октября.
31. Село. – 1918. – № 34-35.
32. Там само. – № 38-39.
33. Україна. – 1920. – 2 червня.
34. Хвиля. – 1920. – 4 травня
35. Там само. – 7 травня.
36. Там само. – 27 травня.
37. Шлях. – 1919. – 16 серпня.
38. Там само. – 7 вересня.
39. Там само. – 26 вересня.
40. Там само. – 17 жовтня
41. Анохіна Л.С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 113.
42. Остання адреса. До соловецької трагедії. – К., 1997. – Т. 1. – С. 39, 46.
43. Островський В. Вінницька “Просвіта” // Село. – 1918. – № 44-45.
44. Соломонова Т.Р. Книговидавнича діяльність Подільських “Просвіт” на початку XX ст. // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 146.
45. Яцюк О.С. Діяльність товариства “Просвіта” в м. Вінниці у 1918-1920 рр. // Вінниця – 630. Матеріали I Вінницької науково-теоретичної конференції 1363-1993. – Вінниця, 1993. – С. 69